

УДК 811.161.2'366.593

ФОРМИ НАКАЗОВОГО СПОСОБУ ДІЄСЛОВА В ПАМ'ЯТКАХ XVII–XVIII сс. СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ

У статті на матеріалі пам'яток староукраїнської мови кінця XVII – початку XVIII ст. з території Середньонаддніпрянщини досліджено форми наказового способу в зіставленні з давньоукраїнською імперативною системою та із сучасним діалектним матеріалом. З'ясовано шляхи утворення форм наказового способу в українській мові.

Ключові слова: форми наказового способу, середньонаддніпрянські говори, пам'ятки.

Середньонаддніпрянщина відіграла виключно важливу роль в історії українського народу та його мови. На базі середньонаддніпрянських говірок південно-східного наріччя в кінці XVIII – першій половині XIX ст. почала формуватися нова українська літературна мова.

Мета статті – на матеріалі староукраїнських пам'яток XVII–XVIII сс. з території Середньонаддніпрянщини простежити динаміку формування та засоби вираження форм наказового способу, з'ясувати взаємодію книжних та народнорозмовних елементів, відтворити особливості імперативної системи середньонаддніпрянських говірок.

Із дослідників історії дієслівних форм східнослов'янських мов необхідно назвати О. І. Соболевського [24], С. П. Обнорського [17], Л. П. Якубинського [26]. Праслов'янський стан вивчав, зокрема, французький славіст А. Мейє [11]. На матеріалі пам'яток української мови до проблеми функціонування форм наказового способу зверталися П. Г. Житецький [5], В. К. Дем'янчук [4], С. П. Бевзенко [1], Ф. А. Непійвода [14], А. А. Москаленко [13], А. А. Свашенко [23], І. М. Керницький [6], А. П. Ярещенко [27], В. М. Русанівський [21; 22], В. В. Німчук [15], О. О. Литвиненко [7], С. А. Федак [25], Т. С. Бичкова [2]. Про засоби вираження форм наказового способу в пам'ятках Середньонаддніпрянщини XVII–XVIII сс. стисло сказано в дослідженнях до видань пам'яток української мови, які підготували О. М. Маштабей [8; 9; 10], В. А. Передрієнко [18; 19], В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило [10].

Як писав В. М. Русанівський, у праслов'янський період особова морфологічна па-

радигма наказового способу утворювалася за допомогою суфікса наказового способу *-i-*, якому в множині відповідав суфікс *-ě-* (у дієсловах I, II, VI, VII і IX класів) або його варіант *-i-* (у дієсловах решти класів) та особових закінчень, спільних із закінченнями простих минулих часів. 1-а ос. наказового способу не утворювалася у зв'язку зі специфікою її значення, 3-я ос. множ. і двоїни утворювалися описово [21, с. 331]. О. С. Мельничук зазначив, що в слов'янських мовах раннього історичного періоду вживалися аналітичні форми наказового способу зі спонукальною часткою *ati* [12, с. 73–74]. У ролі виразника наказовості вживано й інфінітив [12, с. 77].

У давньоукраїнській мові XI–XIII сс. синтетичні форми наказового способу вживалися в 2-й та 3-й ос. одн. й у 1-й та 2-й ос. множ., для вираження решти особових значень імператива найчастіше виступали сполучення особових форм теперішнього й майбутнього простого часу в поєднанні з часткою *да* [21, с. 300]. Сполучення з часткою *ать* (варіанти *ати*, *ато*, *атъ*) однофункціональні й передавали тільки імперативність [12, с. 301]. Атематичні дієслова, які в спільнослов'янській мові утворювали форми наказового способу за допомогою суфікса *-jъ-*, мають у 2-й ос. суфікс *-ъ*: *повѣжь, дажь, проповѣжь, вѣжьте* [26, с. 228; 21, с. 332].

У XIV–XV сс. розподіл синтетичних і аналітичних форм був трохи інший, аніж у давньоукраїнський період. У ранніх пам'ятках давньоукраїнської мови синтетична форма 3-ї ос. одн. була спільна з формою 2-ї ос. одн. У староукраїнських грамотах XIV–XV сс. вона трапляється спорадично як пережиток [4, с. 35; 21, с. 302]. С. П. Бевзенко зауважив, що з XV ст. в пам'ятках української мови зафіксовано описові форми наказового способу, утворені за допомогою частки *нехай* (*хай*) [1, с. 338]. В. В. Німчук пише, що давньоукраїнська частка *ать* зрідка вживалася для творення аналітичних форм наказового способу як у староукраїнській мові XIV–XV сс., так і в мові XVI–XVIII сс. [16, с. 491]. В українських грамотах XIV–XV сс. поширеним є вживання інфінітива в ролі виразника наказовості, що

було зафіксовано пам'ятками ще з найдавніших часів [21, с. 303]. В атематичних дієсловах після приголосних не виключена поява під впливом церковнослов'янської мови варіанта **-и**: *боудь, але буди* [4, с. 35; 22, с. 106].

Із XVI ст. панівною аналітичною формою вираження наказового способу в українській мові стає поєднання форм теперішнього й майбутнього простого часу з часткою *нехай*, проте ще продовжує спорадично вживатися частка *да* [21, с. 303–304; 16, с. 491], трапляється полонізм *нехъ* (скорочене *нехай*) [21, с. 303–304] та східнослов'янський новотвір, що згодом закріпився в російській мові, *пусть* [22, с. 271].

Як зазначив В. М. Русанівський, в українській літературній мові XVI–XVIII сс. сталися істотні зміни в парадигмі наказового способу. Афікси наказового способу **-и** / **-ь**, **-о**, **-ъ** – **-и** / **-ѣ** / **-о** утворюють парадигму, що складається з двох членів: афікса однини й афікса множини. Афікс однини складається з двох позиційних варіантів: варіант **-и** (у ненаголошеній позиції після голосного – **-ий**) завжди виступає в дієсловах I, III–V, IX, XI класів. У дієсловах II, X і XII класів флексія **-и** виступає тоді, коли в основі інфінітива наголос падає на голосний тематичного суфікса. Відхилення трапляються рідко і сприймаються як вплив церковнослов'янської мови (*вери*). У решті випадків виступають варіанти **-о**, **-ъ**, **-ь** [21, с. 332]. У дієсловах I–VII класів варіант **-и** вживається тоді, коли корені цих дієслів закінчуються на приголосний. Коли ж кінцевою фонемою кореня є голосний, то в 2-й ос. одн. наказового способу виступає варіант **-ь** [21, с. 332–333].

Уживання варіантів афікса наказового способу в множині в XVI–XVIII сс. обумовлене їх відповідниками в однині. Якщо в однині виступає варіант **-о** або **-ий**, то він зберігається й у множині [21, с. 333]. Афіксові **-и** в множ. відповідає афікс **-ѣ**, характерний для дієслів усіх класів, крім тих, які мають у суфіксі основи **ј** (III–V, VIII) [21, с. 333].

П. Г. Житецький писав, що закінчення 1-ї ос. множ. **-мо** безумовно зберігається, коли суфікс наказового способу **-і** перетворюється в йотований або замінюється пом'якшенням приголосного, але коли суфікс **-і** утримується, то закінчення **-мо** іноді скорочується в **-м** [5, с. 118].

Трапляється чимало прикладів утрати кінцевого [е] в афіксі 2-ї ос. множ., що свідчить про початок диференціації особових афіксів теперішнього часу й наказового способу в цій формі [22, с. 107]. Дослідники української мови звертали особливу увагу на витворення флексії **-ть** у формах наказового способу 2-ї ос. множ. Г. А. Ільїнський пояснював появу **-ть** впливом

інфінітивних форм, який почався ще на ґрунті давньоукраїнської мови [28, с. 126–133]. На думку П. О. Бузука, поява флексії **-ть** замість **-те** пояснюється наголошеним суфіксальним голосним і тенденцією імперативних форм множини до скорочення складів у слові [3, с. 82].

В українській літературній мові XVI–XVIII сс. афікси двоїни наказового способу повністю збігаються з афіксами множини. Форма двоїни трапляється досить рідко, але її ще зафіксовано в праці “Грамматика словенска” І. Ужевича [21, с. 333].

Як пише В. В. Німчук, за нормами, рекомендованими “Грамматикою” М. Смотрицького, дієслова “совершенного” “виду” виступають у формах наказового способу 2-ї і 3-ї ос. одн., 1-ї, 2-ї, 3-ї ос. множ.; дієслова “учащательного” “виду” мають форми наказового способу 2-ї і 3-ї ос. одн., 1-ї, 2-ї, 3-ї ос. множ. як теперішнього, так і майбутнього часів. Вплив живої мови на флексії не спостережено, зате форми 3-ї ос. – тільки описові, аналогічні до живомовних [15, с. 66]. У формах наказового способу від атематичних дієслів *вѣсти* і *ясти* виявлено аналогії і впливи живомовних форм (*вѣждь ты, да вѣсть онъ; яждь ты, да ясть онъ* – *вѣждьмы / вѣдѣ (м), вѣдѣте, да вѣдають; яждьмы / ядѣм(ь), ядѣте, да ядають*). Наказовий спосіб від дієслова *быти* не виявляє відхилень від старослов'янських форм [15, с. 73].

В. М. Русанівський звернув увагу на деякі морфонологічні явища, котрі відбувалися в процесі формування наказового способу. У давньоукраїнській мові XI–XIII сс. у формах наказового способу, утворених від дієслів I класу із суфіксом **-чи** в інфінітиві, відбувається чергування /г/ > /з/, /к/ > /ц/ [21, с. 337]. Л. П. Якубинський писав, що у формах наказового способу внаслідок другої палаталізації гортанний приголосний **г** та задньоязиковий **к** пом'якшуються й дають **з** і **с** [26, с. 228]. У пам'ятках XVI–XVII сс. спостережено чергування /г/ > /ж/, /к/ > /ч/ у формах наказового способу [21, с. 339]. Проте, як дослідив І. М. Керницький, у західноукраїнських пам'ятках XVI ст. в окремих випадках трапляються старовинні книжні форми, у яких кінцевий гортанний приголосний основи **г** палаталізується [6, с. 246–247]. За нормами, визначеними М. Смотрицьким, у 2-й ос. одн. наказового й “молительного” способів чергуються /г/ - /з/, /к/ - /ц/ [15, с. 66].

У пам'ятках, які є об'єктом нашого дослідження, виявлено аналітичні й синтетичні форми наказового способу від тематичних та атематичних основ дієслів теперішнього часу.

Від тематичних дієслів форми наказового способу 2-ї ос. одн. послідовно творяться за до-

помогою морфеми **-и** (виявлено 643 формовживання). Це спостережено, коли **-и** в наголошеній позиції, напр.: *зжени* ваша милость (1654, УБХ, 146); *гляди* (1656, АЛ, 68); *иди* (1665, Гал., 98); *жени* (1669, АПГУ II, 152); *сохрани* (1674, УІС, 605); *говори* (1702, АП, 205); *не кажи* (1715, АП, 281); *наси* (1720, Вел. II, 49); *завяжи* (1737, ДЯМ, 150); *вари* (1838-43, Б.-Н., 199); у формах із наголошеним префіксом *ви*, напр.: *вышли* (1678, УІС, 740); *вымоли* (1720, Вел. I, 293); *Викреши* (1741, ДНРМ, 294); у дієсловах, що мають збіг приголосних у кінці основи, напр.: *возми* (1669, АПГУ II, 159); *вернися* (1717, АП, 295); *ме(р)зни* (поч. XVIII ст., Клим., 236); *расторгни* (1720, Вел. I, 293); *дождись* (1838-43, Б.-Н., 289). Трапляється й орфографічний варіант **-ы**, напр.: *не ловы* (поч. XVIII ст., Клим., 262); *Зыркны* (1842, Котл. V, 37).

Відхилення від зазначеного правила знайдено у творах Й. Галятовського, літописі С. Величка, словнику П. Білецького-Носенка, що можна пояснити відбиттям особливостей окремих говірок, напр.: *не свѣдчѣ* (1665, Гал., 96); *не крадь* (1665, Гал., 96); *научѣ* (1720, Вел. I, 293); *одложѣ* (1720, Вел. I, 293); *Уклонься* (1838-43, Б.-Н., 364) (6 формовживань).

У досліджених текстах форми 2-ї ос. одн. наказового способу з ненаголошеними голосними тематичного суфікса мають нульову флексію, що орфографічно передається через наявність або відсутність **-ь** у кінці слова після приголосних [ж], [ч], [б], [п], [в], [м] та [р] (виявлено 93 форми), напр.: *рачѣ* (1665, Гал., 58); *не маж* (1666, АПГУ II, 74); *не ва(ж)ся* (1676, АЛ, 170); *вирѣж* (1698, АП, 138); *не зычѣ* (поч. XVIII ст., Клим., 257); *вимовѣ* (1720, Вел. I, 293); *Вѣрѣ* (1720, Вел. II, 33); ти <...> *поставѣ* (1723, ЛП, 37); *Утыхомырся* (1842, Котл. III, 37); *прикличѣ* (1838-43, Б.-Н., 352). Знайдено також 9 формовживань з **-ь** після губних, шиплячих та **р**, напр.: *не рачѣ* (1720, Вел. I, 117); *повирѣ* (1842, Котл. VI, 22); *Усирѣ* (1838-43, Б.-Н., 346), проте навряд чи **-ь** тут позначає м'якість кінцевого приголосного (пор. вище: *рачѣ* (у Й. Галятовського); *Утыхомырся* (у І. Котляревського); *прикличѣ* (у П. Білецького-Носенка). Імовірно, що в деяких випадках не виключений вплив російської орфографії.

У формах 2-ї ос. одн. наказового способу з ненаголошеними голосними тематичного суфікса виявлено вже 64 форми з кінцевим **-ь**, за допомогою якого позначено палатальність приголосних основи [з'], [с'], [д'], [л'], [н'], [т'], напр.: *изволь имѣти* (1654, УБХ, 65); *не тратѣ* (1665, Гал., 76); *покинь* (1701, АП, 184-185); *лѣзь* (поч. XVIII ст., Клим., 261); *откинь* (1720, Вел. II, 34); *станѣ* (1842, Котл. VI, 86); *не лізь* (1838-43, Б.-Н., 324). Спостережено також форми нака-

зового способу 2-ї ос. одн. з кінцевим **ѣ** або без нього, але навряд чи вони передають твердість приголосних [з], [с], [д], [л], [н], [т] у живій мові, напр.: *при(з)вол* (1655, АЛ, 37); *пойдѣ* (1675, АЛ, 169); *лѣзь* (поч. XVIII ст., Клим., 219); *изволь* (1720, Вел. I, 311) (15 формовживань). Напевно, тут маємо індивідуальні написання.

У творах К. Зіновієва відзначено 13 форм із винесеним над рядок варіантом афікса, тому його звучання визначити неможливо, напр.: *зво(л)* (поч. XVIII ст., Клим., 181); *не ви(д)* (263); *не забу(д)* (81).

Форми наказового способу 2-ї ос. одн. з наголосом на корені й флексією **-и** виявлено у творах Й. Галятовського (13 формовживань), віршах К. Зіновієва (15 формовживань), актових книгах м. Пирягина (2 формовживання), у "Приватних листах XVIII ст." і "Гісторії..." Г. Граб'янки (по одному формовживанню). Імовірно, деякі такі форми позначені церковнослов'янським впливом, напр.: *Стопы моѣ направи* по словеси твоему, и да не ѡдолѣеть ми всѣмъ беззаконіе (1665, Гал., 153); *не постави* имѣ грѣха сегѡ (1665, Гал., 169); *Востани*, возми одрѣ свой и иди в(ѣ) дом свой (1665, Гал., 102); Ты (ж) <...> всѣ грѣхи остави (поч. XVIII ст., Клим., 283); навѣки себѣ хвалу ты умножи (поч. XVIII ст., Клим., 93). Частина таких форм відбиває вплив говіркового середовища, напр.: *рачи* мнѣ ознаямити (1691, АП, 565); *випровади* еи, нехай собѣ йдет (1702, АП, 197); *Умилосердися* (1739, ГГ, 159), *умилосердися*, батенку (1759, ЛП, 132).

Отже, у говорах Середньої Наддніпряниці XVII–XVIII сс. у формах із наголошеними основами відбувся процес редукції флексії, а паралельно – процеси палаталізації та диспалаталізації попереднього приголосного.

У формах 2-ї ос. одн. наказового способу з наголошеними основами флексія **-и** редукувалася (на місці звука повного творення утворився **и** нескладовий – **-й**) (547 формовживань), напр.: *посилай* (1658, ГВС, 851); *заховай* (1665, Гал., 102); *змилиуйся* (1713, АП, 250); *жа(р)туй* (поч. XVIII ст., Клим., 225); *не помилуй* (1720, Вел. II, 558); *ратуй* (1731, ДНРМ, 232); *убирайся* (1842, Котл. I, 29); *кидай* (1838-43, Б.-Н., 215).

Як зазначила О. М. Маштабей, в актових документах Полтавщини XVII ст. у формах наказового способу 2-ї ос. одн. після голосних відзначено редукцію давнього ненаголошеного голосного **и**; після приголосних ненаголошене **и** зовсім утрачається, а наголошене зберігається [9, с. 99].

У 2-й ос. одн. знайдено 5 старих форм наказового способу дієслів із кінцевими приголосними основи гортанним **г** та задньоязиковим **к**, які чергувалися з передньоязиковими свистячими

з, ц, що, можливо, було підтримано церковно-слов'янською традицією. Звісно, **-и** перебуває під наголосом, напр.: *не допомози* (1660, УЮХ, 154); *помози* (1665, Гал., 76); *ω(т)сѣци* (1665, Гал., 199). Відзначено 13 живомовних форм із чергуванням гортанного **г** та задньоязикового **к** з передньоязиковими шиплячими **ж, ч**, напр.: *не допоможу* (1669, УПД, 425); *стережися* (1670, АПУ II, 199); *бежи* (1672, АЛ, 159); *товчи* (поч. XVIII ст., Клим., 261); *стережи* (поч. XVIII ст., Клим., 166); *стережи* (1720, Вел. I, 393); *поможу* (1842, Котл. II, 41).

О. М. Маштабей зауважила, що в актових книгах Полтавщини другої половини XVII ст. не виявлено архаїчних форм наказового способу 2-ї ос. одн. типу *пеци, помози* [8, с. 12].

У текстах XVIII–XIX сс. представлено дві форми, у яких збережено гортанний **г** основи: *побереги* (1733, ЛП, 61); *помогы* (1842, Котл. V, 54). У першому випадку – це вплив російської мови, у другому – вжито для римунання: *ворогы* – *помогы* (пор.: Нызъ глядь, и бачытъ Эвріала, Що тишатся нымъ *ворогы*; Важка печаль на сердце пала, Крычытъ къ Зевесу: “помогы!”). Форми з кінцевим **ы**, виявлені в “Енеїді” І. П. Котляревського (*поможы, помогы*), звичайно відбивають не живу вимову, а орфографічний узус.

В обстеженому мовному матеріалі спостережено форми наказового способу **I** та **II дієвідмін** 1-ї ос. множ. на **-ѣм** від дієслів, що в 2-й ос. одн. мали флексію **-и**, якщо наголос падав на закінчення (11 формовживань), напр.: *ходѣ (м)* (1662, АЛ, 118); *крушѣмъ* (1665, Гал., 121); *живѣмъ* (поч. XVIII ст., Клим., 45); *не лѣнѣмъса* (поч. XVIII ст., Клим., 302); *Вернѣмся* (1715, ДНРМ, 78). Виявлено 30 форм наказового способу **I** та **II дієвідмін** 1-ї ос. множ. на **-ѣмо**, напр.: *крушѣмо* (1665, Гал., 121); *сходѣмоса* (1665, Гал., 63); *трусѣмо* (1715, АП, 272); *не лѣнѣмоса* (поч. XVIII ст., Клим., 284); *возмѣмо* (1720, Вел. II, 405); *поговорѣмо* (1720, ДНРМ, 119), проте ще зафіксовано 3 форми з **-имо**, напр.: *ωзнаймимо* (1715, ДНРМ, 75). Таке відхилення можна пояснити правописними особливостями мови актів, бо, як зазначає В. А. Передрієнко, літера **и** могла вживатися на місці етимологічного **ѣ** [18, с. 15].

О. М. Маштабей дослідила, що форми 1-ї ос. множ. наказового способу з флексією **-мо** трапляються у викладі прямої мови юридичних осіб у *пирятинських актах* XVII ст. [9, с. 199].

Паралельне вживання форм **-имъ** (8 разів) та **-имо** (6 разів) в “Енеїді” І. П. Котляревського викликано, на нашу думку, ритмомелодійними вимогами вірша, напр.: *Ходимъ льшьень къ мойй господи* (1842, Котл. III, 69); *Дмухнимъ льшьь, братця, мы до неи* (II, 7); *Тутъ закуримъ,*

зажєныхаймось (III, 57); *Теперьъ ходимо льшьь въ капльцю* (III, 13); *Ну разомъ! Закрычавъ, напри-мо! И недовиркивъ сокрушимо* (VI, 23).

У говорах Середньої Наддніпряниці функціонують форми наказового способу 1-ї ос. множ. на **-імо, -ім** (*ход'імо, ход'ім*) [АУМ I, карта № 265].

У сучасній українській літературній мові форми 1-ї ос. множ. *ведім – ведімо, носім – носімо вважаються паралельними* [21, с. 333; 27, с. 79].

У досліджених пам'ятках виявлено форми 1-ї ос. множ. наказового способу з редукованим **ѣ**, що стояв у ненаголошеній позиції. Флексія **-мо** вживається в дієсловах із кінцевими твердими приголосними **[ж], [ч], [б], [п], [в], [м] та [р]** (5 формовживань), напр.: *Покличмо* (1715, ДНРМ, 78); *отставмо* (1720, Вел. II, 404); *Оставможъ съхъ хропты* (1842, Котл. V, 40); *Цвичмося* (1838-43, Б.-Н., 380), та в дієсловах із палаталізованими приголосними основи **[з'], [с'], [д'], [л'], [н'], [т']** (1 формовживання): *Покыньмо* (1842, Котл. V, 51). Зафіксовано одну форму з твердим приголосним в основі: *йидмо* (1715, АП, 281), що, напевно, відбиває не живе мовлення, а індивідуальне написання. В одному випадку звучання афікса визначити неможливо, бо букву винесено над рядок: *Ся(д)мо* (поч. XVIII ст., Клим., 245).

Редукацію кінцевого ненаголошеного **и**, що стоїть після голосного основи чи кореня, спостережено в дієсловах **I** й **II дієвідмін**. Форми, які мають в однині в суфіксі основи **[j (й)]**, зберігають його в 1-й ос. множ. наказового способу. У досліджених текстах знайдено 66 таких форм із флексією **-мо** напр.: *нарысуимо* (1665, Гал. 120); *повѣнчаймося* (1703, АП, 214); *упроша(и)мо* (поч. XVIII ст., Клим., 170); *погрѣймося* (1741, ДНРМ, 293); *Процаймося* (1842, Котл. IV, 9).

В дослідженому матеріалі представлено 165 форм наказового способу дієслів **I** та **II дієвідмін** 2-ї ос. множ. із наголошеною флексією **-ѣте**, напр.: *пустѣте* (1661, АЛ, 112); *илѣте* (1664, УІБ, 313); *положѣте* (1665, Гал., 94); *перейдѣте* (1678, УІС, 741); *розсудѣте* (1694, УІМ, 269); *отчинѣте* (1701, АП, 185); *похвалѣте* (поч. XVIII ст., Клим., 269); *пріймѣте* (1720, Вел. I, 75); *идѣте* (1739, ГГ, 141); *напишѣте* (1760, ЛП, 134).

У 2-й ос. множ. наказового способу дієслів **I** та **II дієвідмін** із наголошеним **и** виступає флексія **-ите** (50 формовживань), напр.: *іначей теди не чините* (1663, УПТ, 231); *до насъ о томъ пишите* (1696, АП, 570); *Если хотите мира, то пришите посла* (1720, Вел. II, 142); *корпусъ сберите* и *отправъте* (1723, ДЯМ, 9); *Не мечите бисера* (1838-43, Б.-Н., 78).

Дієслова **I** і **II дієвідмін** із наголосом на закінченні в 2-й ос. множ. наказового способу

мають форму **-іть** (20 формовживань), напр.: *прийдѣть* (1667, УПД, 401); *простѣть* (1667, АПГУ II, 118); *не ско(р)бѣть(ь)* (поч. XVIII ст., Клим., 162); *возмѣть* (1732, ДНРМ, 248); *прикажѣть* (1737, ЛП, 81). Виявлено 6 форм із палаталізованою флексією **-ть**, напр.: *несѣть* (1665, АПГУ II, 52); *берѣть* (1668, АПГУ II, 127); *вспомнѣть* (поч. XVIII ст., Клим., 209); *объявѣть* (1740, ДНРМ, 291).

Як дослідила О. М. Маштабей, у документах Полтавщини XVII ст. форми 2-ї ос. множ. після приголосних основи мають флексію **-те**; після голосних у полтавських актових книгах виступає флексія **-т(ь)** і лише в одному випадку **-те**; у пирятинських актових книгах переважає **-те** [9, с. 199–200].

В “Енеїді” І. П. Котляревського знайдено 25 форм на **-іть** та 16 форм на **-іте**, що, на нашу думку, пояснюється ритмомелодикою вірша, напр.: *Пійди́ть* гинця мьни клыкните (I, 27); *Возьми́ть* назадъ свои гостынци (VI, 55), але: *Хвалите*, крикнувъ, братця, Бога! (1842, Котл. IV, 13); *Скажте* вашому Энею (IV, 30); А нуте, нуте *йди́те швыдче* (II, 15).

У сучасній українській літературній мові серед закінчень 2-ї ос. множ. **-ть** і **-те** перше вважається нормативним для форм із суфіксом **-й/-ю-**, друге – для форм із суфіксом **-і-**. Уживання **-те** після суфікса **-і-** є застарілим і практикується в мові художньої літератури зі стилістичною метою; варіант **-ть** занепає [21, с. 334].

У формах 2-ї ос. множ. наказового способу з наголосом на корені суфіксальний голосний редується. Флексія **-те** виступає після диспалаталізованих приголосних основи [ж], [ч], [б], [п], [в], [м] та [р] (26 форм), напр.: *Не вѣрте* (1658, УІВ, 76); *уважте* (1669, АПГУ II, 163); *задержтеся* (1696, АП, 570); *Плачте* (поч. XVIII ст., Клим., 108); *не ѡ(т)мовѣте* (1711, ЛП, 18); *рачте* (1720, Вел. II, 301); *Одправте* (1842, Котл. VI, 55), проте виявлено 4 форми з **-ь** після губних, шиплячих та **р** перед флексією **-те**, напр.: *Оставѣте* (1720, Вел. II, 388); *отправѣте* (1723, ДЯМ, 9); *вирѣте* (1842, Котл. V, 39); *Выбаѣте* (1838-43, Б.-Н., 88). Думаємо, що тут можна припускати вплив російської орфографії.

Закінчення **-те** вживається у формах 2-ї ос. множ. наказового способу після палаталізованих приголосних основи [з’], [с’], [д’], [л’], [н’] (12 форм), напр.: *отринѣте* (1648, ПУБХ, 261); *випровадѣте* (1663, УПТ, 237); *произвольте* (1668, УІВ, 359); *покиньте* (1842, Котл. III, 23); зафіксовано 13 форм 2-ї ос. множ. з кінцевим **ь** або без нього, проте навряд чи вони передають твердість приголосних [з], [с], [д], [л], [н], [т] у живій мові, напр.: *станте* (1648, ПУБХ, 254);

випровадте (1663, УПТ, 230); *изволте* (1718, ЛП, 24); *шкодте* (1720, Вел. II, 406); *Едѣте* (1728, ДНРМ, 209). Думаємо, що такі форми відбивають індивідуальне написання.

Голосний **и** редується в дієсловах **I** та **II** дієвідмін 2-ї ос. множ. з основами на приголосний [j (i)], коли наголос падає на корінь або основу (виявлено 113 форм), напр.: *карайте* (1650, УБХ, 110); *воздержуйте* (1658, УІВ, 69); *будуйте* (1665, Гал., 156); *оглядайте* (1670, АПГУ II, 187); *старайтеся* (1690, УІМ, 207); *слухайте* (1691, АП, 76); *не займайте* (1719, ДНРМ, 110); *не убивайте* (1720, Вел. II, 341); *не лайте* (1842, Котл. IV, 6).

У творах Й. Галятовського, К. Зіновієва, літописі С. Величка та “Гісторії...” Г. Граб’янки представлено старослов’янські форми наказового способу 2-ї ос. одн. від атематичних дієслів. Наявність **-ь** у кінці слова вказує на ствердіння приголосного основи (36 форм), виявлено 3 форми з палаталізованими приголосними основи, напр.: *продаждѣ* имѣніе твоє и *даждѣ* ницимъ (1665, Гал., 88); *почивай, яждѣ* пій (1665, Гал., 92); *Хто (ж) повѣждѣ* ми (поч. XVIII ст., Клим., 200); *да(ж)дѣ* на(мъ) помозѣ (поч. XVIII ст., Клим., 288); *вѣждѣ* певне, же тя гонить буду (1720, Вел. I, 4); *даждѣ* то намъ, Всещедрій Боже (1720, Вел. II, 426), але: *Даждѣ* на(м) <...> заслужит(ь) (поч. XVIII ст., Клим., 96); *не намъ* Господи, *не намъ*, но имени Твоему *даждѣ* славу (1720, Вел. II, 426); *то вѣждѣ* [,] яко желаніе щастя твоего тебе искушае(т) (1739, ГГ, 94). Зміст наведених речень – релігійно-повчальний. Отже, можна гадати, що наведені форми є прикладом дотримання авторами традиційних церковнослов’янських рис.

У приказках і прислів’ях К. Зіновієва та в актових книгах знайдено 12 живомовних форм 2-ї ос. одн. наказового способу, напр.: *ростовѣж* (1675, АЛ, 169); *йиж* (1701, АП, 174); *ѣжѣ* (поч. XVIII ст., Клим., 241).

У “Словнику української мови” П. Білецько-Носенка спостережено подібні форми, але з кінцевим **-ь**, напр.: *не ишь* (1838-43, Б.-Н., 199); хочь *ижь*, хочь за викно кидай (107), очевидно, це вплив російської орфографії.

В обстеженому мовному матеріалі від атематичних дієслів *дати*, *вѣсти* (*вѣдѣти*) зафіксовано 65 форм 2-ї ос. одн. наказового способу на **-й**, напр.: *да(и)* (1656, АЛ, 81); *дай* (1665, Гал., 182); *вѣдай* (1716, АП, 549); *не да(и)*, (поч. XVIII ст., Клим., 57); *дай* (1720, Вел. I, 293); *дай* (1842, Котл. III, 18).

Від атематичного дієслова *быти* виявлено 16 форм наказового способу 2-ї ос. одн. на **-и**, що в пам’ятках XVI–XVIII сс. можна пояснити впливом церковнослов’янської мови, напр.: *буди* здрав (1652, УБХ, 130); *буди* минѣ повулна (1702,

АП, 202); *Всѣхъ та чтушы(х) не забуди*: мл(с)тыва ко *всѣ* (м) *буди* (поч. XVIII ст., Клим., 291). Від цього ж дієслова знайдено 30 форм 2-ї ос. одн. наказового способу з кінцевим *-ь*, що відбивають живе мовлення, напр.: *будь* послушний (1665, Гал., 189); *будь* в.м. радою (1678, УІС, 741); *будь* ласкав, атамане (1716, АП, 285); *будь* готовъ (1720, Вел. I, 5); *будь* мило(с)тивъ (1723, ЛП, 38); *будь* лышь ты ласкава (1842, Котл. III, 16). Спостережено 5 форм без кінцевого *-ь*, напр.: *буд* же з ни(м) (1656, АЛ, 88); *Буд* ты, небожь, при тум (1666, АПГУ II, 76); *буд* ти минѣ повулна (1712, АП, 242), проте вони не відбивають живу мову, а є індивідуальними написаннями.

У формах 1-ї та 2-ї ос. множ. з наголошеним коренем голосний *и* зазнає редукції (17 форм), напр.: *да(й)те* (1655, АЛ, 34); *не даймо* (1663, УІБ, 303); *дайте* (1666, АПГУ II, 82); *вѣдайте* (1687, УІМ, 69); *дайте* (1760, ЛП, 134); *дайте* (1842, Котл. I, 35).

Від атематичного дієслова *быти* утворюються форми наказового способу з м'яким приголосним основи (про що свідчить *-ь* перед флексією) 1-ї ос. множ. (5 разів) та 2-ї ос. множ. (4 рази), напр.: *будьте* осторожными (1660, УЮХ, 169); *буд(ь)мо* побожны (1665, Гал., 89); *Будьте* <...> надежны (1687, УІМ, 80); *будьте* ласкавы (1842, Котл. II, 33); *Будьмо* сватами (1838-43, Б.-Н., 322), але трапляються форми без *-ь* перед флексією в 1-й ос. множ. (2 рази) та в 2-й ос. множ. (9 разів), напр.: *будмо* милосердны (1665, Гал., 92); *будте* милостиве (1716, АП, 285); *будте* готови (1720, Вел. I, 76); *будте* имъ завадою (1720, Вел. II, 406). Думаємо, що вони не відбивають живе мовлення Середньонаддніпряниці XVII–XVIII cc., а є індивідуальними написаннями.

В обстежених пам'ятках від тематичних дієслів зафіксовано аналітичні форми вираження наказового способу, утворені сполученням частки *нехай* із формами теперішнього й майбутнього простого часу в 1-й ос. одн. (2 форми), напр.: *нехай* карност *отъримаю* (1670, АПГУ II, 180); *Нехай* я *згыну* (1842, Котл. IV, 39). Зростає тенденція до поширення описової форми 3-ї ос. одн. (119 форм), напр.: *нехай* *зостаєт* (1660, УЮХ, 157); *нехай* *становится* (1670, ГВС, 919); *нехай* *полежить* (1713, АП, 245); *неха(и)* *твое не гине* (поч. XVIII ст., Клим., 220); *нехай* *прибуваєт* (1720, Вел. I, 76); *нехай* *стоит* (1737, ДЯМ, 150); *нехай* *царствує* (1842, Котл. III, 26).

Форми наказового способу 3-ї ос. множ. від тематичних дієслів також творяться аналітично, поєднанням відповідних форм теперішнього-майбутнього простого часу зі спонукальною часткою *нехай* (79 форм), напр.: *нехай* *зостают* (1651, УБХ, 118); *нехай* *мене глядят* (1669,

АПГУ II, 153); *нехай* *же они роскошаться* (1691, АП, 76); *нехай* *бунтуются* (1720, Вел. II, 407); *нехай* *горюють* (1842, Котл. II, 28).

Від атематичних дієслів знайдено аналітичні форми вираження наказового способу, утворені сполученням частки *нехай* із формами теперішнього й майбутнього простого часу в 1-й ос. одн. (3 форми), напр.: *нехай* *буду* подлеглим (1668, АПГУ II, 131); *Нехай* *буду* въ раю (1720, Вел. II, 165), та в 3-й ос. одн. (31 форма), напр.: *неха(й)* *мнѣ* <...> *да(ст)* (1654, АЛ, 27); *нехай* *не будетъ* (1656, УБХ, 196); *нехай* *вамъ вѣдомо будетъ* (1693, УІМ, 254); *неха(и)* *жона пие(т) пе(р)шь* и *я(ст)* (поч. XVIII ст., Клим., 115); *нехай* *буде* гречка (1838-43, Б.-Н., 175). Виявлено 4 форми наказового способу 3-ї ос. множ. від атематичних дієслів, напр.: *мѣтъ* *буду(т)* *неха(и)* на та чайніє (поч. XVIII ст., Клим., 83); *неха(и)* <...> *поядаютъ* (поч. XVIII ст., Клим., 198).

Лише в “Словнику української мови” П. Білецького-Носенка зафіксовано конструкцію з часткою *хай*: *хай* *буде* *десять* (1838-43, Б.-Н., 233).

У досліджених текстах представлено 239 аналітичних форм наказового способу з часткою *нехай* (*хай*), яка, очевидно, була живою й панівною в Середньонаддніпрянських говорах у XVII–XVIII cc.

За матеріалами “Атласу української мови”, у відповіді на питання Програми № 365: “Нехай спить чи хай спить, чи най спить, чи ньяй спить?” знаходимо, що в говорах південно-східного та північного наріччя поширені частки *хай*, *нехай* [АУМ I, коментар до карти № 273, с. 55; карта № 273].

У сучасній українській мові аналітичні форми наказового способу утворюються сполученням форм теперішнього часу (для недоконаного виду) або майбутнього (для доконаного виду) з наказовою часткою *нехай* та її пізнішим скороченим варіантом *хай* [21, с. 304].

В актових книгах Полтавщини XVII ст., у літописі С. Величка та віршах К. Зіновієва поряд з описовими формами наказового способу 3-ї ос. одн. та множ., утвореними з часткою *нехай*, наявні 7 форм з полонізмом *нех* (польськ. *nieś* “нехай”, “хай”), напр.: *нехъ* *то будет* акътиковано (1667, АПГУ I, 38); *нех* *свѣтят* (1667, АПГУ II, 118); *нехъ* *му ся то станетъ* (1720, Вел. II, 407); *нехъ* <...> *не сотворяють* (поч. XVIII ст., Клим., 58).

О. М. Маштабей писала, що в актових документах Полтавщини XVII ст. досить поширені описові форми з часткою *нехай*, поряд із рідко вживаними формами з полонізмом *нех* [9, с. 200].

Частка *нех* збереглася на території Середньонаддніпряни в говірках із деякими рисами південно-західного наріччя (у селах Тхорівка та Горобіївка Сквирського району Київської області) [АУМ I, коментар до карти № 273, с. 55], а також у південно-західних говорах [АУМ II, карта № 254].

Варто зауважити, що в досліджених пам'ятках дієслова у формі теперішнього – майбутнього простого часу дійсного способу 3-ї ос. одн. вживаються переважно з кінцевим **-ть (-т)** (79 формовживань), форми із **-ть** виявлено значно рідше (4 формовживання), форми із **-т**, винесеним над рядок, знайдено 9 разів. У 3-й ос. множ. також переважають форми з кінцевим **-ть (-т)** (66 формовживань), форм із **-ть** зафіксовано лише 5, форм із **-т**, винесеним над рядок – 8. Не виключено, що на перевагу форм із **-ть** мала вплив “Грамматика...” М. Смотрицького, за якою дієслова теперішнього часу в 3-й ос. одн. і множ. мають тільки твердий кінцевий **-ть** [15, с. 62].

Виявлено 13 форм наказового способу 3-ї ос. одн. та множ. з часткою *пусть*, напр.: *пусть же россужаєть* (1657, УБХ, 223); *пусть возвѣстятъ* (1720, Вел. I, 291); *пусть здѣлаєть* (1758, ЛП, 132). Імовірно, що вживання частки *пусть* пояснюється стилізацією російської мови, адже такі форми знайдено в документах, які стосуються зв'язків України з Росією.

Форми наказового способу з частками *пускай* та *пуст'* спостережено в трьох населених пунктах Кримської АР та в 39 населених пунктах Ростовської обл. й Краснодарського краю Росії [АУМ III, ч. 4, с. 218].

В обстежених текстах представлено аналітичні форми вираження наказового способу, утворені сполученням частки *да* з формою 3-ї ос. одн. теперішнього – простого майбутнього часу дійсного способу (94 формовживання), напр.: *да умретъ* (1665, Гал., 132); *сохранити да изволитъ* (1668, УІБ, 355); *да казнитъ* насъ (1674, УІС, 610); *да не посты(з)нетъ* (поч. XVIII ст., Клим., 283); *да вручитъся* (1711, ЛП, 18); *да владѣетъ* (1720, Вел. I, 14); та сполученням частки *да* з формою 3-ї ос. множ. теперішнього – простого майбутнього часу дійсного способу (51 формовживання), напр.: *да поживутъ* (1648, ПУБХ, 261); *да чтутъ* (1668, УПД, 380); *да разрушатся* (1720, Вел. II, 174); *да подтвердятъ* (1720, Вел. II, 242); *да погибнутъ* (1739, ГГ, 103).

Від атематичних дієслів *дати*, *вѣсти* (*вѣдѣти*), *ѣсти* зафіксовано 10 форм аналітичного наказового способу із часткою *да*, яка поєднується з формою 3-ї ос. одн. теперішнього – простого майбутнього часу, напр.: *да подасть*

Господь (1720, Вел. I, 309); *да увѣститъся* (1739, ГГ, 126); *да да(ст)* (1739, ГГ, 144); *да увѣщаєть* (1739, ГГ, 122). Від атематичного дієслова *быти* виявлено 49 форм 3-ї ос. одн. із часткою *да*, напр.: *да не будетъ* препятіємъ (1658, УІВ, 50); взятое *да будетъ* (1668, УПД, 383); *вѣдомо <...> да будетъ* (1732, АП, 368); *да будетъ* свободно (1739, ГГ, 106). У 3-й ос. множ. від атематичних дієслів знайдено 7 форм із часткою *да*, напр.: *да не буду(т)* <...> проступати (поч. XVIII ст., Клим., 172); *да будутъ* статіи зборовскіи цѣли (1739, ГГ, 121); *да о(т)дадутъ* (1739, ГГ, 130).

Варто зауважити, що з 211 аналітичних форм наказового способу з часткою *да* 33 вжито в універсалах українських гетьманів, 31 – у творах Й. Галятовського, 67 – літописі С. Величка, 51 – “Гісторії...” Г. Граб'янки, 29 таких форм спостережено поодинокими прикладами в інших пам'ятках. Отже, аналітичні форми з часткою *да* виявлено, як правило, у текстах, позначених впливом старокнижної української і церковнослов'янської мов. Зокрема, мова “Гісторії...” Г. Граб'янки, як відомо, перенасичена староукраїнськими книжними і старослов'янськими елементами.

У досліджених пам'ятках уживаються аналітичні форми наказового способу, утворені за допомогою частки *да*, що додається до форм 2-ї ос. одн. (2 форми), 1-ї ос. множ. (12 форм), 2-ї ос. множ. (2 форми), напр.: *Да не заградиши* (1665, Гал., 67); *да ѡбогатишисѧ* (1665, Гал., 57); *да послѣдуємъ* (1665, Гал. 174); *да не постыди(м)* сѧ (поч. XVIII ст., Клим., 182); *да не вни(и)дете* (поч. XVIII ст., Клим., 46); *да не будемъ* мы покорены (1720, Вел. I, 293); *Да не ругае(те)ся* (1739, ГГ, 144).

В універсалах українських гетьманів, у літописі С. Величка та “Гісторії...” Г. Граб'янки представлено 77 форм, у яких для вираження наказового способу вживаються інфінітиви, напр.: *Русскимъ имѣть* свою Академію (1658, УІВ, 46); *людямъ смотрѣть* (1659, УЮХ, 117); *самимъ же сѣсть* на лошади и *быть* готовыми (1720, Вел. II, 369). Уживанням інфінітивної форми для вираження наказового способу підкреслюється категоричність наказу, команди, що обумовлено стилістичними особливостями названих пам'яток. У щоденнику Я. Марковича та в “Енеїді” І. Котляревського знайдено лише по одному випадку вживання інфінітива в ролі виразника наказовості: *явится* имъ в Глуховѣ (1739, ДЯМ, 251); *Мовчати!* (1842, Котл. VI, 11).

Формовживання, у яких інфінітив є виразником наказовості, властиві й сучасній українській мові (*Мовчати! Запалити світло! Не смітати!*) [20, с. 211].

Проаналізований матеріал дає підставу говорити, що процес уніфікації флексій у системі дієслівної словозміни ще цілком не завершився. Ознакою цього є паралелізм флексій, хоч і не масовий, на основі якого здійснювався процес заміни старих форм новими. Проте в говорах Середньонаддніпряни в другій половині XVII – на початку XVIII ст. загалом уже склалась і панувала система дієслівних форм, що відповідає сучасному стану діалекту, адже більшість морфологічних явищ, відбитих у пам'ятках, збігається з літературно-національною нормою української мови.

Система вираження засобів імперативності, зафіксована в досліджених пам'ятках, у своїй основі така ж, як і в нинішніх середньонаддніпрянських говорах.

Література

- Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору / С. П. Бевзенко. – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
- Бичкова Т. С. Фонетичні і словозмінні особливості рукописних апокрифічних збірників XVII–XVIII ст. у контексті становлення української літературної мови: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Т. С. Бичкова. – Чернівці, 2005. – 20 с. – Укр.
- Бузук П. О. Нарис історії української мови. Вступ, фонетика і морфологія з додатком історичної хрестоматії / П. О. Бузук. – К., 1927. – 96 с.
- Дем'янчук В. К. Морфологія українських грамат XIV і першої половини XV ст. / Василь Дем'янчук // Окрема відбитка із Записок історико-філологічного Відділу. – Київ: 3 друкарні Української Академії наук, 1928. – Т. XVI. – 41 с.
- Житецький П. Г. Вибрані праці: Філологія / П. Г. Житецький / [упорядк., вступ. ст. і приміт. Л. Т. Масенко]. – К.: Наук. думка, 1987. – 327 с.
- Керницький І. М. Система словозміни в українській мові. На матеріалах пам'яток XVI ст. / І. М. Керницький. – К.: Наук. думка, 1967. – 288 с.
- Литвиненко О. О. Мовні особливості почаївського стародруку “Книжиця для господарства” 1788 р. (Фонетика. Морфологія): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / О. О. Литвиненко. – Харків, 2003. – 19 с. – Укр.
- Маштабей О. М. Актовые книги Полтавского городского уряда как источник исторического изучения полтавско-киевского диалекта (глагольные формы): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. філол. наук / О. М. Маштабей. – К., 1955. – 17 с.
- Маштабей О. М. Деякі морфологічні риси говорів Полтавщини / О. М. Маштабей // Середньонаддніпрянські говори: збірник статей. – К., 1960. – С. 184–203.
- Маштабей О. М. Передмова // Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: збірник актових документів / [підгот. до вид. О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К.: Наук. думка, 1896. – С. 5–17.
- Мейе А. Общеславянский язык / А. Мейе. – Москва, 1951. – 492 с.
- Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення / О. С. Мельничук. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
- Москаленко А. А. Питання становлення мови української народності / А. А. Москаленко // Питання історичного розвитку української мови: праці Міжвузівської наукової конференції, що відбулася в Харкові 15–20 грудня 1959 року, присвячені V Міжнародному з'їздові славистів. – Харків: В-во Харківського державного університету, 1962. – С. 76–91.
- Непийвода Ф. Форми дієслів в Актовій книзі Стародубського міського уряду 17 ст. / Ф. Непийвода // Наукові записки Черкаського державного педінституту. – Черкаси, 1960. – Т. XV. Серія філолог. наук. Вип. 5. – С. 163–177.
- Німчук В. В. Граматика М. Смотрицького – перлина давнього мовознавства / В. В. Німчук // Мелетій Смотрицький. Граматика; [Підготовка факсимального видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука]. – К.: Наук. думка, 1979. – 111 с.
- Німчук В. В. Частка / В. В. Німчук // Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 466–501.
- Обнорский С. П. Очерки по морфологии русского глагола / С. П. Обнорский. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – 252 с.
- Передриєнко В. А. Передмова // Ділова і народорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / [підгот. до вид. В. А. Передриєнко]. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 5–19.
- Передриєнко В. А. Передмова до видання // Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передриєнко]. – К.: Наук. думка, – К., 1987. – С. 5–16.
- Півторак Г. П. Інфінітив / Г. П. Півторак // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – С. 211–212.
- Русанівський В. М. Дієслово // Історія української мови: Морфологія. – К., 1978. – С. 235–341.
- Русанівський В. М. Структура українського дієслова / В. М. Русанівський. – К.: Наук. думка, 1971. – 315 с.
- Свашенко А. А. Глагольные формы в Кролевецкой ратушной книге XVII – первой половины XVIII века / А. А. Свашенко // Вестник Харьковского университета. – Харьков, 1965. – № 12. – Серия филолог. – Вып. 2. – С. 66–72.
- Соболевський А. И. Лекции по истории русского языка / А. И. Соболевский; вступ. ст. И. В. Журавлев; предисл. В. К. Журавлев. – [репр. изд.] 5-е изд., стереотип. – М.: Едиториал УРСУ, 2005. – 328 с. – (Лингвистич. наследие XX века). – Вых. дан. ориг.: М., 1907. – Указ.: С. 300–306.
- Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / С. А. Федак. – К., 2004. – 20 с. – Укр.
- Якубинский Л. П. История древнерусского языка / Л. П. Якубинский. – М.: Просвещение, 1953. – 368 с.
- Ярещенко А. П. Формування синтетичних імперативних форм дієслова в українській мові (на матеріалі пам'яток XIV – XVII ст.) / А. П. Ярещенко // Мовознавство. – 1972. – № 2. – С. 75–81.

28. Iljinskij G. Zur Geschichte des Imperativs im Kleinrussischen // Zeitschrift für slav. Philologie. – Leipzig, 1925. – В. II. – С. 126–133.

Джерела та їх умовні скорочення

АЛ – Лохвицька ратушна книга другої половини XVII століття: Збірник актових документів / [підгот. до вид.: О. М. Маштабей, В. Г. Самійленко, Б. А. Шарпило]. – К.: Наук. думка, 1986. – 222 с.

АП – Книги третія мѣсскія Піриятинскія, споряженія <...>, въ року 1683... / Стороженки. Фамильный архивъ. Том шестой. – Київ, 1908. – С. 1–388.

АПУ I – Актовія книги Полтавскаго городского уряда XVII-го века. Справы вечистыя 1672–1680 годов. / [ред. и прим. В. А. Модзалевскаго]. – Чернигов: Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комисии, 1912. – Вип. II. – 115 с.

АПУ II – Актовія книги Полтавскаго городского уряда XVII века. Справы поточныя 1664–1671 годов. / [ред. и прим. В. А. Модзалевскаго]. – Чернигов: Изд. Полтавской губерн. ученой архивн. комисии, 1912. – Вип. I. – 216 с.

АУМ I – Атлас української мови: У 3-х т. – Т. I: Полісся. Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984. – 498 с.

АУМ II – Атлас української мови: У 3-х т. – Т. II: Волинь, Наддніпрянина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1988. – 521 с.

АУМ III – Атлас української мови: У 3-х т. – Т. III: Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 2001. – 274 с.

Б.-Н. – Білецький-Носенко П. Словник української мови / [підгот. до вид. В.В. Німчук]. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

Вел. I – Лѣтопись событій въ Югозападной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцелярії войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київ, 1848. – Т. I. – 454 с.

Вел. II – Лѣтопись событій въ Юго-Западной Россіи въ XVII-мъ вѣкѣ. Составилъ Самоилъ Величко, бывшій канцеляристъ канцелярії войска Запорожскаго, 1720 / Издана Временною Комиссією для разбора древнихъ актовъ. – Київ, 1851. – Т. II. – 612 с.

Гал. – Галятівський І. Ключ розуміння / [підгот. до вид. І. П. Чепіга]. – К.: Наук. думка, 1985. – 444 с.

ГП – Гісторія <...> Г. Граб'янки / [підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, М. А. Новик, С. Л. Тимченко]. – Житомир, 2001. – С. 39–173.

ДНРМ – Ділова і народорозмовна мова XVIII ст.: Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К.: Наук. думка, 1976. – 416 с.

ДЯМ – Дневник Якова Марковича, 1735–1740 роки / [видав Вадим Модзалевський]. – Київ – Львів, 1913. – Т. IV. – 385 с.

Клим. – Климентій Зиновійв. Вірші. Приповісті посполиті / [підгот. тексту І. П. Чепіга]. – К.: Наук. думка, 1971. – 391 с.

Котл. – Котляревський Г. П. Вергілієва Енеїда [у 6 ч. / Передм. до факсим. вид. 1842 р. Шаблювського Є. С., Деркача Б. А.] – К., 1979. – ч. I – 38 с., ч. II – 42 с., ч. III – 75 с., ч. IV – 71 с., ч. V – 77 с., ч. VI – 90 с.

ЛШ – Приватні листи XVIII ст. / [підгот. до вид. В. А. Передрієнко]. – К.: Наук. думка, 1987. – 173 с.

ПУБХ – Сумнівні та підроблені універсали, які приписувалися Богданові Хмельницькому // Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 // [упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич; ред. кол. В. Смолій (голова) та ін.]. – К.: Альтернатива, 1998. – С. 241–260.

УБХ – Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 // Там само. – С. 45–240.

УІМ – Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Кн. I / [упоряд. Іван Бутич; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ – Львів: НТШ, 2002. – 780 с.

ГВС – Документи генеральної військової старшини та полковників // Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / [упоряд.: Іван Бутич, В'ячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко; ред. кол. Павло Сохань (голова) та ін.]. – Київ – Львів: НТШ, 2004. – С. 839–958.

УІВ – Універсали Івана Брюховецького // Там само. – С. 253–372.

УІВ – Універсали Івана Виговського. // Там само. – С. 21–108.

УІС – Універсали Івана Самойловича. // Там само. – С. 583–833.

УІД – Універсали Петра Дорошенка. // Там само. – С. 373–443.

УІТ – Універсали Павла Тетері. // Там само]. – С. 215–251.

УЮХ – Універсали Юрія Хмельницького. // Там само. – С. 109–192.

Natalia Prymushko

The Forms of the Imperative Mood of the Verbs in Middle Naddnipyrianschyna of the 17–18 th Centuries

The article deals with the documents of the Old Ukrainian language from the end of the 17th c. to the beginning of the 18th c. The forms of the Imperative Mood in the Old Ukrainian language were studied and compared with the modern dialect materials. The ways of the Imperative Mood formation in the Ukrainian language were figured out.

Keywords: forms of the Imperative Mood, Middle Naddnipyrianski dialects, old relics.

Наталія Примушко

Формы повелительного наклонения в среднеподнепровских письменных памятниках XVII–XVIII вв.

В статье на материале письменных памятников староукраинского языка конца XVII и начала XVIII вв. из территории Среднего Поднепровья исследованы формы повелительного наклонения в сопоставлении с императивной системой древнеукраинского языка и с данными современного диалектного материала. Выяснены пути образования форм повелительного наклонения в украинском языке.

Ключевые слова: формы повелительного наклонения, среднеподнепровский диалект, письменные памятники.

Надійшла до редакції 29.09.2010 р.

